

EPIDEMIOLOGIA DES DE L'EDAT MITJANA FINS A L'ACTUALITAT

Isabel MOLL

Universitat de les Illes Balears

Els fenòmens socials, polítics, econòmics o culturals que originen les epidèmies tan sols es poden comparar amb els fenòmens socials, polítics, econòmics o culturals que faciliten que una epidèmia es pugui produir. Amb això vull assenyalar que l'estudi d'un sol episodi epidèmic exigeix el plantejament de la complexitat que suposa una epidèmia, perquè el significat d'aquests episodis en concret, com de la malaltia en general, ha fet que alguns historiadors considerin adequat identificar la història de les malalties amb la història de la humanitat ¹. Potser sigui aquesta una afirmació un poc exagerada, però també pot ser una crida a l'atenció dels historiadors perquè ens interessem per fenòmens que afecten els processos més fonamentals de la reproducció de les societats.

Per aquest motiu no pot sorprendre que a convocatòries com aquesta que ens reuneix s'hagi optat per la inclusió d'una ponència sobre l'esmentada problemàtica, ja que el seu estudi des d'una perspectiva històrica, així com la seva rellevància al moment actual, permeten una anàlisi continuada que facilita la possibilitat de conèixer nous aspectes encara no treballats. Però per un Congrés d'Història de la Medicina que reuneix metges i historiadors constitueix, a més, un tema prou interessant, ja que l'estudi de les epidèmies, per regla general, l'han fet aquests dos col·lectius científics, malgrat que fins fa relativament poc temps ho han fet quasi d'amagat uns dels altres. Així a les actes del Congrés de Metges i Biòlegs de Llengua Catalana celebrat l'any 1976 a Perpinyà, el professor Francesc Bujosa lamentava l'endarreriment de l'estat de la investigació del que fou la medicina a les nostres terres, entre l'any 1700 i el 1800, comentant que els

---

¹ Veure M. Sendrail, *Historia cultural de la enfermedad*. Madrid, Espasa Calpe, 1983.

historiadors generals mostraven deficiències greus a l'hora de parlar de malalties i de medecines, i que els metges-historiadors han sabut molt poques vegades relacionar les dades sanitàries amb altres de caràcter més general.²

Ara bé, el tema de la ponència, i la naturalesa de l'encontre ofereixen l'ocasió per apropar els dos col·lectius. Com a membre del grup dels historiadors generals, hom és conscient, malgrat les seves bones intencions, de les greus carències que té a l'hora de parlar de malalties i de medicina, però també ho és que la situació actual és prou distinta de la que el professor Bujosa testimoniava ara fa més de 25 anys. La col·laboració entre els dos col·lectius és de cada volta més ferma. Els metges historiadors han treballat molt i els resultats són evidents. Els historiadors generals començam a comprendre la importància que fins ara no fa gaire tenien els problemes de salut per als nostres antecessors. El seu desinterès (dels historiadors) envers aquesta problemàtica (tot i que relatiu) potser era degut a què hom ja gaudia d'una situació de benestar en termes mèdics i no considerava necessari dedicar temps i energia a investigar-los. En el moment que des de l'Estat es comença a desmantellar l'oferta pública de serveis sanitaris, i que de bell nou tornam a tenir por de les epidèmies, perquè malalties noves i antigues han fet la seva aparició apocalíptica, els historiadors ens interessam pels problemes de salut, per la rellevància que varen poder tenir a etapes anteriors a la nostra, per la necessitat d'historiar la seva naturalesa i la seva trajectòria. Això ha permès una profitosa aproximació als historiadors de la ciència i als historiadors de la medicina. El diàleg que s'ha establert entre tots pot ajudar els historiadors generals a solucionar la seva incapacitat per relacionar les dades sanitàries amb la informació més general, i els historiadors de la ciència i de la medicina a tenir en compte els contextos on es generen o es varen generar aquests tipus de dades i aquells fenòmens.

El present Congrés permet assenyalar la bona salut d'aquests estudis i, sobretot, de les col·laboracions que es poden establir entre els professionals que ens interessa conèixer i crear coneixement sobre aspectes del passat que poden tenir un significat per al present. Tal volta els historiadors generals han sigut els més beneficiats, però crec que el món acadèmic illenc n'ha

---

² F. Bujosa, "Medicina i societat als Països Catalans. Del Decret de Nova Planta a la societat de classes (1716-1834)". *Funció Social de la Medicina*, II Ponència del Xè Congrés de Meges i Biòlegs de Llengua Catalana. Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya y de Balears/ Societat Catalana de Biologia, Barcelona, 1976, pp. 26-33

d'estar molt agraït, per la possibilitat de presentar recerques inèdites, documentació poc coneguda, projectes a realitzar.

***

Una epidèmia en termes demogràfics suposa de forma immediata l'augment extraordinari del nombre de defuncions i un augment extraordinari de les taxes de mortalitat, per la qual cosa els historiadors parlen de crisis de mortalitat. Potser aquesta fou una de les causes de l'inici de l'estudi de les epidèmies per part dels historiadors de la demografia, com a fet condicionant del comportament de la mortalitat. La literatura generada per aquesta perspectiva és molt abundant i apareix, sobre tot, a partir dels anys 60 del segle passat, especialment vinculada als congressos, col.loquis i encontres de Demografia Històrica que es varen començar a celebrar des de 1965 gràcies, entre altres institucions, a l'empenta de la Comissió de Demografia històrica creada l'any 1963 com a part de la Unió Internacional per l'Estudi Científic de la Població (IUSSP)³. Precisament a un d'aquests encontres (Montebello, 1975) qui era aquell moment president de l'esmentada comissió, Thomas H. Hollingsworth, fou l'encarregat de la primera ponència que, sota el títol "An introduction to population crisis", plantejava la importància de l'estudi sistemàtic de les crisis de població, tema que, segons el dit autor, a penes s'havia treballat amb anterioritat, malgrat la seva presència constant a un passat no gens llunyà, i el perill latent al moment actual⁴.

El significat d'aquests encontres pel que fa al tema que ens ocupa radica en el fet que fou l'inici de l'anàlisi dels fenòmens epidèmics dins el marc de la Demografia Històrica, començant per les qüestions bàsiques com eren la cronologia i l'abast dels grans cicles i la seva incidència sobre el

---

³ Publicacions referides a alguns d'aquests encontres: P.Harsin i E.Helin, *Problèmes de mortalité: méthodes, sources et bibliographie en démographie historique*, Paris, 1965 (Actes del col.loqui internacional de demografia històrica, Liège, 18-20 abril 1963); *Colloque de démographie historique, Budapest, 23-26 setembre 1965*, Budapest, 1968; "Techniques et méthodes en démographie historique. XVIIe - XVIIIe siècles", Actes del col.loqui de Firenze, 1-3 octubre 1971, a *Annales de démographie historique 1972*, Paris, 1972; H. Charbonneau i A. Larose, *Les grandes mortalités: étude méthodologique des crises démographiques du passé*, IUSSP Liège, 1979 (Actes del col.loqui de Montebello, 8-10 octubre 1975)

⁴ "The possibility of a widespread famine, epidemic or war causing a sharp decline in world population can never disappear, and has indeed become more obvious recently", Th. H. Hollingsworth, "An Introduction to Population Crises", a H. Charbonneau i A. Larose, *ibid*, p. 17-20, cita p. 17.

comportament de la mortalitat ⁵. L'elaboració d'una nova categoria -*crisis de mortalitat*- va facilitar la inclusió dels episodis epidèmics com a causa i component important de les crisis. Els demògrafs (com també els historiadors de la demografia) assenyalen la complexitat de mecanismes que es desenvolupen amb una crisi de mortalitat, amb causes, característiques i conseqüències de més ampli abast que els fenòmens epidèmics puntuals. La possibilitat de mesurar la seva gravetat permet conèixer de manera molt aproximada el número total de pèrdues, però sobretot permet calibrar la seva incidència sobre l'estructura per edats d'una població i la capacitat d'aquesta població a recuperar-se, la qual cosa no depèn tan sols de la intensitat de la crisi, sinó també de l'estructura originària de la població i de la selectivitat (edat, social, geogràfica) de la crisi en qüestió. Per exemple, una crisi és més greu si la seva incidència és més forta sobre la joventut que sobre els adults o els vells.

Tornant al tema de les epidèmies que afectaren a la població europea des de la Edat Mitjana, la Història ha establert tres grans cicles que són definits pel tipus de malaltia: el cicle de la pesta (segles XIV-XVIII) ⁶, el cicle de la verola (segle XVIII) ⁷, i el cicle del còlera (segle XIX) ⁸. A més d'aquests grans cicles, a l'anàlisi dels fenòmens epidèmics es varen anar incorporant el tifus i les febres tifoïdes, el paludisme (especialment al segle XVIII), i la febre groga (al segle XIX), com a epidèmies de gran abast i incidència sobre la població, encara que no igual pertot arreu. Aquest fou el punt de partida,

---

⁵ És prou rellevant que per aquestes dates es reeditassin alguns estudis sobre aquest tema, realitzats al segle XIX. Així l'obra de A. Corradi, *Annali delle epidemie occorse in Italia dalle prime memorie fino al 1850* publicada a Bolònia entre 1865 i 1894, i reeditada a la mateixa ciutat l'any 1973; o el treball de C. Creighton, *A History of Epidemics in Britain* publicada primer a Cambridge l'any 1894 i reeditada a Londres l'any 1965.

⁶ Les obres principals sobre aquest cicle son: M.F. i T.H. Hollingsworth, "Plague Mortality Rate by Age and Sex in the Parish of St. Botolph's without Bishopsgate, London, 1603", a *Population Studies*, 1971, 1-XXV, p. 131-46; J.-N. Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, Paris, Mouton, 1975-76, 2 vol.; *The Plague Reconsidered: a New Look at its Origins and Effects in 16th. And 17th Century England*, volum monogràfic de *Local Population Studies*, 1977; P. Slack, *The Impact of Plague in Tudor and Stuart England*, Oxford, Clarendon Press, 1991; G. Restifo, *Le ultime piaghe*, Milà, Selene Edizioni, 1994.

⁷ La millor informació sobre aquest cicle es pot trobar al volum II, cap. I de l'obra de C. Creighton, *op.cit.*, pp. 1-223

⁸ Les referències sobre aquesta epidèmia són molt nombroses, no tan sols pel que fa a la literatura secundària, com pels escrits produïts al llarg del segle XIX. Per una primera informació, veure L. del Panta, *Le epidemie nella storia demografica italiana (secoli XIV-XIX)*, Torí, Loescher editore, 1980; esp. p. 245-46.

però no l'única via de recerca, ja que la varietat de qüestions que l'estudi dels episodis epidèmics planteja, especialment quan es passa d'una perspectiva general a una perspectiva més concreta, fa que el tema de les epidèmies es consideri interessant per si mateix, amb independència de la rellevància que pugui tenir com a component de les crisis de mortalitat.

De fet, tot i la seva similitud, hi ha algunes diferències que fan necessari un tractament distint. D'una banda, quan parlem d'epidèmia ens referim a un fet puntual i concret, no a una categoria historiogràfica elaborada a partir de l'observació de determinades concordances en el comportament de les defuncions (com així és el cas de les "crisis de mortalitat"). En segon lloc, si bé les epidèmies es consideren com una de les causes més evidents de les crisis de mortalitat, la seva aparició desencadena tot una sèrie de comportaments difícilment analitzables des d'una perspectiva estrictament demogràfica; es cert que l'anàlisi d'una epidèmia exigeix, quasi sempre, les mateixes passes que es fan per estudiar una crisi de mortalitat, així com per mesurar la seva gravetat es poden utilitzar les mateixes variables que s'empren per a l'estudi de les crisis. Però si bé la perspectiva demogràfica ofereix la possibilitat de construir una aproximació rigorosa al coneixement de les conseqüències de les epidèmies sobre la població, per ella tota sola no permet una explicació sobre l'impacte real que varen tenir aquests fenòmens sobre la població. La rellevància del fenomen és tan inqüestionable que fins i tot s'ha considerat que una epidèmia constitueix un cas especial de crisi social⁹. L'anàlisi de les crisis de mortalitat va ajudar a introduir els episodis epidèmics dins el marc de la història, però a mesura que aquests s'estudien més a fons, es fa precís un enfocament específic del fenomen, amb independència de la categoria analítica que fins fa poc contextualitzava el seu estudi. Encara que cal tenir sempre present que es parla d'epidèmia quan hi ha un augment immediat i extraordinari de defuncions ocasionat per una malaltia específica, de vegades es pot parlar d'epidèmia sense que el fenomen faci la seva aparició a un lloc concret; basta conèixer la seva presència a un indret determinat, proper o llunyà, perquè es vagin desencadenant una sèrie de comportaments (de la por de la població a la preocupació de les autoritats) que van més enllà dels aspectes estrictament demogràfics.

---

⁹ Vegeu E. Rodríguez Ocaña, "Medicina y epidemias. De la racionalización del mito al mito de la racionalización". En J.Ll.Barona (editor), *Malaltia i cultura* Trobades del Seminari d'Estudis sobre la Ciència, València, 1995, p. 207-224; esp. p. 207

Són moltes les possibilitats que ofereix un tema d'aquesta complexitat a l'hora de definir el contingut d'una ponència. Però amb un espai de temps limitat no es pot pretendre fer una descripció de tots els temes i tots els problemes que l'estudi de les epidèmies permet; tan sols pensar en l'intent és, realment, un desbarat. D'aquí que a l'hora de triar l'enfocament de la ponència s'hagi optat per una doble proposta: en primer lloc descriure les característiques que presenten els grans cicles epidèmics que es produïren a les terres de parla catalana, del segle XV als segles XIX i XX. En segon lloc, una breu reflexió general sobre aquestes característiques, així com algunes idees per a futures recerques.

1. La història de les epidèmies

El creixement demogràfic que es va produir entre els segles XII i XIII, el desenvolupament dels nuclis urbans, la gran mobilitat de la població a l'època baixmedieval, la multiplicació de les rutes comercials, la intensificació de la navegació d'altura ... tots foren fenòmens que obriren nous camins i que ajudaren a construir les bases per a l'extraordinària expansió dels europeus des de finals del segle XV, fins arribar a les darreries del vuit-cents quan es va produir el control del món per part d'alguns països europeus. Però també foren fenòmens que varen facilitar l'aparició i l'extraordinària difusió de malalties. Els nostres territoris constitueixen una mostra de les característiques de creixement i desenvolupament que s'acaben de citar, així com els seus principals nuclis urbans foren centres comercials importants que mantenien relacions amb els ports i ciutats de la Mediterrània, com també del Nord d'Europa, i des del darrer terç del segle XVIII, amb Amèrica. Això els va fer especialment propi als perills del contagi, la qual cosa va propulsar, des de molt prest, la creació d'una sèrie d'institucions, igual que el desenvolupament de tot un conjunt d'activitats dirigides a prevenir i a fer front a aquest tipus de perill. A més, al llarg del segle XIX es varen produir dos fenòmens certament rellevants pel tema que ens ocupa: s'originaren noves orientacions científiques de lluita contra les epidèmies que cal contextualitzar dins el procés de desenvolupament de la ciència mèdica, especialment notable al darrer terç del segle XIX. I l'Estat, mitjançant la seva tasca administrativa tant general com local, va dur a terme una política d'intervenció tant en la prevenció de les malalties, com en el foment i en la creació d'infraestructures per millorar les condicions mediambientals, al temps que estimular la implantació de noves mesures higièniques i sanitàries. Com a consideració complementària cal tenir present que si bé la idea de contagi era prou coneguda per la medicina des de finals del segle XIV, així com

també es coneixien les causes externes que facilitaven el desenvolupament de les malalties –amuntegament de la població, pobresa, climatologia, tipus i qualitat dels aliments, manca d'higiene- les seves causes immediates no es varen descobrir fins a finals del segle XIX, en el marc del ja citat desenvolupament de la medicina.

Com ja s'ha citat abans, són tres les etapes que es poden delimitar en relació a la seqüència dels grans cicles epidèmics que es produïren a Europa des de la baixa Edat Mitjana fins a començaments del segle XX¹⁰. En primer lloc l'època de les pestes que s'inicia el 1348 i, de forma quasi ininterrompuda, va significar una amenaça per als europeus fins a la pesta de Marsella el 1720, que va suposar l'inici de la seva desaparició com a malaltia social al llarg del set-cents; a partir d'aquest moment pareix que tan sols es produïren alguns episodis puntuals, alguns d'ells documentats pel nostre país: el que va afectar, entorn al 1820, a Manresa i a la comarca de Llevant de Mallorca, i l'episodi de Porto a finals del segle XIX. En segon lloc la verola, també durant el segle XVIII, va tenir un comportament epidèmic; sembla que el cicle s'acaba quan s'introdueixen els remeis per eliminar el perill del contagi, i abraça, en principi, fins a finals del segle XVIII, quan el britànic Jenner va descobrir la vacuna; però els fets mostren com al llarg de tot el vuit-cents la verola continuava essent un perill, al temps que suposava una greu preocupació per a les autoritats, que veren com a finals del segle XIX (a començaments de la dècada dels 80) es va produir un intens i important episodi epidèmic. Cal assenyalar, entre altres qüestions, que l'existència de la vacuna no va eliminar els riscos del contagi, ja que el problema radicava en la resistència de la població a acceptar la vacuna¹¹. El tercer gran cicle

---

¹⁰ Com a referència bibliogràfica general, vegeu "Epidémies et Populations", *Annales de Démographie Historique*, 1992; *Encyclopedia of plague and pestilence: from ancient times to the present*, New York, Checkmark Books, 2001; F. Delaporte, *Las epidemias*, Barcelona, R.B.A. editores, 1995; K.F. Kiple, *Plague, Pox and Pestilence*, Londres, Weidenfeldand Nicolson, 1997; P. Miquel, *Mille ans de malheur: les grandes épidémies du millénaire*, Neuilly-sur-Seine, Michel Lafon, 1999; J. Ruffié, *Les épidémies dans l'histoire de l'homme. De la peste au sida: essai d'anthropologie médicale*, Paris, Flammarion, 1993.

¹¹ La resistència de la població a acceptar la vacunació fou un fet generalitzat al segle XIX, i fins i tot al segle XX; amb aquest sentit vegeu, entre altres, M.R. Albert, K.G. Ostheimer, i J.G. Breman, "The last smallpox epidemic in Boston and the vaccination controversy, 1901-1903", *New England Journal of Medicine*, vol. 344-45, 2001; N. Durbach, " "The Might As Well Brand Us" ": Working-Class Resistance to Compulsory Vaccination in Victorian England", *Social History of Medicina*, Vol. 13, N° 1 (2000), p. 45-62; D. Porter i R. Porter, "The Politics of Prevention: Anti-Vaccinationism and Public Health in Nineteenth-Century England", *Medical History*, 32 (1988), p. 231-252; J.D. Swales, "The Leicester anti-vaccination Movement", *Lancet*, vpñ- 340. 1992. Pel que fa a la introducció de la vacuna a

correspon al còlera que a partir de 1830, més o manco, va trasbalsar tota Europa; pareix que a principis del segle XX la seva recurrència va disminuir notablement. I per últim cal citar l'epidèmia de grip de l'any 1918, com una de les darreres grans epidèmies europees, encara que no la darrera.

Aquests cicles foren els més espectaculars, però no varen ser els únics. Així veiem com l'augment de la població i la seva localització durant el segle XVIII –per motius econòmics, com era el cultiu de l'arròs, igual que el del lli i el cànem- a entorns poc salubres va afavorir l'extensió del paludisme, que a algunes regions (com el cas de València) es va tornar endèmic; fenomen que, almanco a les nostres contrades, va tenir una continuïtat fins a començaments del segle XX. La irrupció de la febre groga a finals del segle XVIII, va afectar sols aquells llocs on es donaven unes condicions climàtiques adequades per a la difusió de la malaltia. Al mateix temps, també durant el segle XIX, com també com a conseqüència del procés de modernització de l'economia, de creixement –en principi- incontrolat de les grans ciutats, i d'augment dels nivells de pobresa de la població, es varen desenvolupar una sèrie de malalties que els historiadors han qualificat com a “febres romàntiques” (tuberculosi, tifus, i altres malalties infeccioses, com també les malalties per carència) que algunes vegades varen desenvolupar episodis epidèmics.

A l'hora de determinar la incidència d'aquests fenòmens a l'àmbit dels territoris catalans ens hem centrat en la producció historiogràfica que s'ha pogut localitzar. S'han reunit 191 títols corresponents a Balears, Catalunya i el País Valencià, de mitjans del segle XIV, fins a començament del segle XX ¹². La inexistència de textos sobre el tema no vol dir pas que no es produïren els fenòmens, sinó que bé no s'han investigat, bé les autoritats del moment varen eliminar qualsevol mostra de la seva existència per evitar

---

Espanya, veure G.Olagüe, “La introducción de la vacunación jenneriana en España (1799-1805). En J.Ll. Barona (ed.), *Malaltia i cultura* Trobades del Seminari d'Estudis sobre la Ciència, València, 1995, p. 251-273.

¹² Les referències s'han localitzat mitjançant la consulta de les següents bases de dades: Catàleg Col·lectiu de les Universitats de Catalunya, CSIC/CINDOC, EBSCO, REBIUN (xarxa de biblioteques universitàries espanyoles). També als següents índex bibliogràfics: V. Pérez Moreda y D. Reher, *Demografía histórica en España*, Madrid, 1988, esp. “Listado General bibliográfico”, p. 387-345 (Balears, p. 440-447; Catalunya, p. 484-492; País Valencià, p. 529-545); J.R. Alonso Carnero i J.L. Ausin Hervella, *Índex de la Revista Gimbernat: volums 1 a 30 (1984-1998)* Barcelona, Universitat de Barcelona, Seminari Pere Mata, 2000.

situacions conflictives, o senzillament no s'han localitzat ¹³. Però no creiem que això pugui invalidar el plantejament de la ponència, que no té més pretensió que mostrar la tendència en la cronologia de les epidèmies i el seu abast territorial, i no pas fer un estudi exhaustiu sobre el fenomen. Per altra banda, com a criteri de selecció, s'ha optat per recollir sols els textos que presentaven una relació directa amb epidèmies (i ja se sap que tota elecció quasi sempre és un fet arbitrari), la qual cosa redueix encara més el conjunt de treballs reunits per aquesta ponència. Dels 191 títols, 27 es poden considerar com a obres de caire general, bé per l'abast temporal i temàtic en el tractament dels episodis epidèmics, bé pel seu abast territorial; els altres fan referència, de manera molt diversa i amb perspectives molt distintes, a malalties concretes. A l'apèndix bibliogràfic es relacionen quasi totes aquestes publicacions.

La primera característica que presenta l'apartat d'obres generals és la manca de treballs susceptibles de ser classificats com a tals. Dels 27 títols sols cinc ofereixen alguna forma de generalització. Així el llibre de J.N. Biraben (1976) sobre la pesta a Europa que inclou un apartat dedicat als països mediterranis, l'article de M.I. Rosado Batea i M.C. Vidal Casero (1985) sobre les epidèmies de tercianes a Espanya a finals del segle XVIII; els articles de J. Gautier-Dalche (1962) sobre la pesta negra als territoris de la Corona d'Aragó, de J. Parellada i Feliu (1988) sobre la pesta de 1348-1350 als Països Catalans, o de E. Benito i Martínez i Ll. Balaguero i Lladó (1986) sobre les epidèmies al segle XIX a Catalunya i Balears. Els altres 22 treballs tracten algun aspecte general referit a cada territori. Resulten força interessants les descripcions realitzades bé pels contemporanis, com és el cas dels textos de G. Cleghorn (1751) sobre les malalties epidèmiques a Menorca entre el 1744 i el 1749, o el de J. Masdevall (1786) sobre les epidèmies de *calentures pútidres i malignes* que es varen patir al principat de Catalunya entre el 1764 i el 1783; o bé per autors del segle XIX historiant episodis anteriors al seu període, com és el cas de S. Ribelles (1803) que va estudiar les epidèmies al País Valencià abans del 1647, o el de J. Escalas Adrover (1880) sobre les epidèmies de pesta a Mallorca des de

---

¹³ Hom és conscient de les moltes mancances degudes –principalment– a no haver consultat totes les bases de dades existents, o tots els repertoris bibliogràfics publicats; com exemple, no hem pogut buidar els volums publicats per J. Corbella i Corbella i J.M. Calbet i Camarasa sobre "Bibliografia Històrica de la sanitat Catalana", vol. I (A-F), *Gimbernat* XVI, 1991; i vol. II (G-M) *Gimbernat* XXIX, 1998. Com tampoc l'article de J. Corbella i Corbella sobre "Les tesis d'història de la medicina presentades a la Facultat de Medicina de Barcelona", *Gimbernat* XXIV, 1995, p. 67-78

lejanos tiempos. Els altres treballs generals presenten un contingut divers, encara que no excessivament variat. La majoria –13 de 18– se centren en l'estudi de les epidèmies, bé referit a tota una regió o bé a una localitat ¹⁴. La resta, cinc, tracten els temes següents: la relació entre epidèmies i crisis de subsistències i la seva repercussió sobre els comportaments demogràfics de la població,¹⁵ la funció de les institucions enfront a la malaltia,¹⁶ i la rellevància de la política sanitària com a element preventiu ¹⁷

Al quadre que s'incorpora es recullen tots els altres estudis sobre epidèmies, organitzats per malalties i per regió. Sumen un total de 164, dels quals un 43% correspon a textos sobre pesta, un 20% sobre còlera, un 12% sobre grip, un 10% sobre febre groga, i un 8% sobre paludisme; proporcions que mostren tant les preferències dels historiadors com la incidència de les malalties, almanco fins a finals del segle passat. Pel que fa a la distribució per regió, un 45% procedeixen i fan referència a Catalunya, un 38% a València, i un 17% a Balears; per aquesta regió millor seria parlar de Mallorca, ja que tan sols hi ha un text referit a Eivissa, i cap a Menorca.

Malaltia	Balears	Catalunya	P. Valencià	Total
Pesta	15	33	23	71
Paludisme	1	4	8	13
Febre groga	6	6	5	17
Còlera	3	14	16	33
Grip	1	10	8	19
Altres malalties*	2	6	3	11
Total	28	73	63	164

* Elefantiasis, lepra, tifus, verola, xarampió.

¹⁴ Per a les Balears, els treballs de A. Contreras (sense data), J. Escalas Real (1969), E. Fajarnés Tur (1930), G. Martí Amengual i J. Suau Puig (1976), i L.Moll, A. Segura i J. Suau (1983; per Catalunya, els textos de R. Farriol Clavé (1996), L.F. Hoffmann (1964), A. Rotllan i Verdaguer (1988), i S. Vilaseca Anguera (1976); per al País Valencià, els estudis de M. Gallent Marco y M.R. Muñoz Pomer (1981), R. Martínez San Pedro (1972), F.V. Barberà Castañer (1980), i de S. Pastor Vicente (1980)

¹⁵ M.A. Bàdenes i J.S. Bernat, 1980.

¹⁶ Com és l'estudi de E. Bosch Monegal (1986) sobre l'Hospital del Mar de Barcelona, el de N. Gorina (1988) sobre la Acadèmia medicopràctica i la seva activitat envers qüestions epidemiològiques,

¹⁷ Així l'estudi de A. Zarzoso (1994) sobre la Barcelona del segle XVIII, i de M.J. Baguena (1996) sobre les actituds de la població, les institucions i els professionals sanitaris de València en front a les malalties del segle XIX.

En relació al seu contingut podem considerar algunes característiques generals. En primer lloc hi ha un grup de textos (en realitat molt pocs) realitzats pels contemporanis dels fenòmens; seria el cas del manuscrit de J. d'Agramont (1348/1998) sobre la pesta del 1348 a Lleida, del *Dietari* de M. Parets sobre la pesta a Barcelona del 1651, del treball de A. Almodóvar (1820) sobre la pesta del 1820 a Mallorca, de l'estudi sobre la febre groga de 1870 a Palma realitzat per J. Enseñat i J. Escalas (1871), del manuscrit anònim (1785/1987) sobre l'epidèmia de tercianes a Catalunya el 1785, o la *Memoria* de F. Guasc (1807) sobre les febres gàstriques que se varen patir a Vilarrodona el 1805, entre altres textos. En segon lloc la majoria són treballs descriptius dels episodis concrets que apareixen a indrets molt puntuals, la qual cosa suposa un avantatge a l'hora de mostrar la panoràmica general de la distribució temporal i territorial de les epidèmies. En tercer lloc, alguns dels textos proporcionen explicacions fonamentades en la relació de les epidèmies amb algun aspecte social, polític o econòmic, plantejant possibles relacions de causalitat, formes d'actuació política, o pautes de comportaments socials i/o culturals envers la malaltia, que mostren una major preocupació per part dels autors dels treballs per considerar les epidèmies com a fenòmens socials de gran impacte que, amb independència de les seves conseqüències demogràfiques, determinaran una sèrie d'actituds col·lectives, així com d'avenços força importants en el camp de la medicina i en el marc de la intervenció de les autoritats. Per facilitar una millor comprensió de la presència de les epidèmies al nostre territori, passam a una descripció més detallada de cada cicle mitjançant la informació que proporcionen els textos recollits.

A – El cicle de la pesta

El cicle de la pesta, pròpiament dit, abraça de mitjans del segle XIV (1348, Pesta negra) fins a principis del segle XVIII (1720, Pesta de Marsella), amb alguns esdeveniments molt concrets a principis del segle XIX a Catalunya i Balears; s'han recollit 71 publicacions sobre aquest cicle. Al llarg del període es varen produir episodis puntuals d'abast més o manco general, encara que la seva incidència sobre la població anava més enllà del fet concret, originant una por col·lectiva envers els perills del contagi que no s'ha pogut esvaïr fins a dates relativament recents. Les referències bibliogràfiques recollides sobre tot el període mostren com aquesta malaltia va ser present de forma bastant generalitzada a tots els territoris catalans.

En relació al període baixmedieval, a més del text citat sobre la pesta del 1348-50 als Països Catalans, la informació sobre episodis de pesta indiquen que la malaltia apareix prest als nostres territoris. De la primera fase del

cicle, això és la pesta negra del 1348, hi ha informació concreta sobre Balears, Barcelona, Camprodó, Manresa, i València, així com un episodi a Tarragona el 1388¹⁸. Els textos indiquen també la presència d'epidèmies al segle XV, tant a Balears, com a Catalunya i al País Valencià¹⁹.

Pel que fa al període modern trobam dos tipus de textos. Un que reuneix treballs d'anàlisi general sobre gairebé tot el període, i un altre d'anàlisi dels principals episodis que es manifestaren durant l'edat moderna. Les publicacions de tipus general corresponen a Catalunya²⁰ i València,²¹ mentre que les referències a episodis concrets presenten algunes diferències que no permeten plantejar pautes generals, almanco per al segle XVI. Així no hem trobat, encara, cap referència d'epidèmia a Balears durant aquesta centúria, mentre que s'han localitzat dos textos sobre l'epidèmia del 1519-21 corresponents a Catalunya i València,²² i també dos treballs sobre la del 1589 a Catalunya.²³

La informació que tenim del segle XVII si permet marcar almanco una pauta general: la gran epidèmia de 1648-1652 que està documentada per tots els territoris catalans. Ara bé, no és l'únic episodi que apareix durant el sis-cents, perquè a València hi ha documentats dos episodis referits a l'epidèmia del 1628-1631,²⁴ i un episodi a Oriola entre 1676-78²⁵. De totes formes es pot considerar que l'epidèmia de mitjans del XVII fou la més important del període. Per calibrar aquesta importància es pot assenyalar

---

¹⁸ Per a Balears, vid. A. López de Meneses (1959), i A. Santamaría Aránz (s.a.); per a Barcelona, els dos treballs de J. Gunzberg i Moll (1989 i 2002), i el de R.F. Gyug (1994); per a Camprodó, C. Serra Vidal (1998); per a Manresa, R. Rafat i Selga (1985); per a Tarragona, J. Rius i Jové (1992); per a Vic, M. Vila Bover (1993); i per a València A. Rubio Vela (1979).

¹⁹ Per a Balears, i més concretament en relació a Mallorca, A. Contreras Mas (1977), J. Muntaner i Bujosa (1934), i P. Pérez Pastor (1991); per a Catalunya en general, M. Camps i Clemente i M. Camps i Surroca (1998); per a València, M. Gallent Marco (1978), i A. Rubio Vela (1995).

²⁰ Veugeu J.L. Bertran Moya (1993 i 1993); M. Carreras Roca (1967); G. Enrich Pola (1994), i V. Serra de Manresa (1993).

²¹ M.L. López Terrada (1992), J.F. Martínez Navarro (1976); A. Nogales Espert (1996); V.L. Salavert Fabiani (1998); i M. Vilar Denis (1992).

²² Epidèmia a la Selva del Camp entre 1519 y 1521 (M. Camps i Clemente, M. Camps i Surroca, C. Aler i Ibarz, 1990); conseqüències de l'epidèmia del 1519 a les Germanies de València (R. García Cárcel, 1972)

²³ Pesta a Barcelona (F. Ribas i Pontí, 1986), i a Igualada (J. Vizcarra i Clemente (1991)

²⁴ T. Hernández Sempere (1976); T. Marcial Hernández (1976)

²⁵ M. Martínez Gomis (1982).

que sobre aquest fet s'han reunit 20 publicacions que suposen quasi el 30% de tots els textos sobre epidèmies de pesta entre 1348 i 1820, encara que el seu tractament no pareix presentar moltes variacions. Hi ha 14 estudis de caire general dels quals tres fan referència a Catalunya en general,²⁶ i quatre a ciutats i comarques catalanes en concret;²⁷ tres a Mallorca, i Eivissa,²⁸ i finalment tres a València.²⁹ La resta són sobre alguns aspectes puntuals com les mesures preventives i sanitàries en general,³⁰ o algunes específiques com va ser la contractació de metges,³¹ també incorporen relacions entre l'epidèmia i alguns fenòmens socials.³²

Per acabar la descripció de les epidèmies de pesta cal fer una referència als dos darrers episodis d'importància que tenim documentats als territoris catalans. El primer correspon a la darrera gran pesta de l'edat moderna, la coneguda com a pesta de Marsella de l'any 1720. El segon a fets molt concrets que es varen produir a començaments del segle XIX a Catalunya i Mallorca. No hi ha molta producció historiogràfica referida al primer d'aquests esdeveniments, tot i l'impacte que va ocasionar arreu d'Europa. Tan sols tres textos referits a Catalunya, i només un centrat en el període concret de la pesta;³³ els altres presenten una vinculació entre la problemàtica general de les epidèmies al llarg del segle XVIII, els problemes de salut pública, i l'acció de les autoritats.³⁴ Per València tenim dos treballs: un sobre l'evolució del trànsit marítim a la ciutat d'Alacant

---

²⁶ N. Castells i Calzada (1987); J. Nadal Oller (1977); i M. Planas i A. Simó (1987)

²⁷ M. Camps i Clemente i M. Camps i Surroca (1985) sobre Lleida; J. Canal i Morell (1987) sobre Olot; F. Forn i Salvà (1993) sobre Matarò i alguns llocs de la seva comarca; i M. Heimann i Sella (1993) sobre Llisà de Munt;

²⁸ Sobre Mallorca, O. Vaquer Bennassar (1987); sobre Eivissa, E. Fajarnés i Tur (1887); sobre Sineu (Mallorca), J. Mas Adrover (1996)

²⁹ Oriola (L. García Ballester y J. Mayer Benítez, 1976a); Gandia (S. La Parra, 1984); i la ciutat de València (M. Peset et al., 1974-1975).

³⁰ A. Pujol i Bertran (1988) sobre Pollença (Mallorca); L. García Ballester y J. Mayer Benítez (1976b) sobre Oriola

³¹ M. Camps i Clemente i M. Camps i Surroca (1999) analitzen els contractes mèdics durant la pesta a Catalunya; i G. Julià i Figueres (1990) dona la nòmina de sanitaris de Girona.

³² L. García Ballester y J. Mayer Benítez, 1971 sobre Oriola; F. Gavalda (1804) sobre València; M. Peset (1977) sobre el clergat de València.

³³ Es tracta del treball de A. Zarzoso i Orellana (1995) sobre els cordons sanitaris que es varen establir als Pirineus per aturar la difusió de la malaltia a Catalunya.

³⁴ Un dels treballs analitza la situació a Manresa (R.N. Cornet i Arboix (1991); l'altre fa referència a tot Catalunya (A. Zarzoso i Orellana, 1998-99)

referent a l'epidèmia del 1720; l'altre sobre la ciutat de València enfront al perill de contagi referit a la pesta marsellesa.³⁵

En relació a les epidèmies de pesta, documentades el segle XIX, cal assenyalar que es tractava de casos molt concrets, i que foren ràpidament aturats gràcies a la rapidesa de l'actuació de les autoritats, la qual cosa no va impedir un elevat nombre de defuncions a les localitats on la pesta es va produir. Cal destacar en primer lloc la de la comarca del Llevant de Mallorca l'any 1820; el seu impacte fou possiblement bastant fort, i no tan sols a l'illa³⁶. Sobre aquest episodi hi ha bastant informació, encara que no del tot satisfactòria.³⁷ També al mateix període es varen registrar alguns brots de pesta a Catalunya, i més concretament a Manresa els anys 1809, 1817, 1819 i 1820. Per últim a començaments del segle XX, l'any 1910, n'apareix ressenyat un episodi a València.³⁸

B - Les epidèmies del XVIII: Paludisme i verola

Quan aparentment va concloure el cicle de la pesta comencen a cobrar força altres malalties que molt sovint tindran comportament epidèmic. El paludisme i la verola són, possiblement, les més significatives del període. Com abans s'ha informat es tracta de malalties que no desapareixen amb les innovacions mèdiques i sanitàries (la vacuna, la utilització de quina) ja que amb freqüència la seva assimilació per part de la població és molt lenta i tardana. A més, les causes que provoquen les malalties tampoc no s'esvairan perquè la intervenció pública necessària per millorar les condicions mediambientals (localització d'habitatges, tipus d'habitatge, higiene...) encara es farà esperar.

La presència d'epidèmies de paludisme i verola que mostren els textos recollits presenta les característiques següents: en relació als 13 estudis sobre paludisme, 8 corresponen al País Valencià durant el set-cents, i estan

---

³⁵ Alacant: E. Giménez López (1983); València: M. Peset i M.F. Mancebo (1976)

³⁶ J.M. López Gómez (1988) exposa les mesures que se varen prendre a Extremadura en relació a l'epidèmia de pesta de Mallorca i a la de febre groga de Barcelona d'un any més tard..

³⁷ Vegeu A. Almodóvar Ruiz Bravo (1820); G. Fuster Forteza (1964); G. Payeras Salom (s.a.); A. Picazo (1988); i J. Sureda Trujillo (1993)

³⁸ La informació de Manresa procedeix de A. Rotllan i Verdaguer (1996); la de València, F. Barrera Martí (1921).

majoritàriament relacionats amb el cultiu de l'arròs;³⁹ dels cinc restants quatre corresponen a Catalunya i un a Mallorca. Dels textos catalans, n'hi ha un sobre l'epidèmia de tercianes que patiren alguns pobles de l'Urgell l'any 1785, dos que fan la història del paludisme a Amposta (dels "origens" al 1936), i un sobre l'activitat d'un metge al Prat de Llobregat durant l'epidèmia de paludisme del 1919-1924.⁴⁰ El text sobre Mallorca correspon a la descripció del paludisme al municipi de Palma.⁴¹ Els treballs sobre epidèmies de verola són molt pocs –tan sols tres– i no proporcionen molta informació sobre la presència, abast i significat d'aquesta malaltia. Dos corresponen a Catalunya i fan referència a epidèmies de verola ocorregudes el 1809 a Sant Feliu de Codines i el 1871-1900 a Tarragona; la tercera correspon al País Valencià i analitza els efectes demogràfics d'una epidèmia de verola a Peníscola, l'any 1875.⁴²

C – Les epidèmies del segle XIX: febre groga i còlera

La febre groga fou una epidèmia urbana, i més concretament una epidèmia localitzada a ciutats portuàries. Al segle XIX es varen produir tres episodis importants. El primer l'any 1804 a la ciutat d'Alacant.⁴³ El segon el 1821, centrat a Barcelona i Palma.⁴⁴ El tercer l'any 1870 a Alacant, Barcelona, Palma, i també a la ciutat de València.⁴⁵ A més hi ha informació sobre altres dos episodis, un a Oriola el 1811, i un a Palma l'any 1830.⁴⁶

El còlera fou sense cap dubte la gran epidèmia del vuit-cents. La seva presència per tot Europa no es pot entendre únicament en termes reals, això és, per l'existència de la malaltia a un lloc concret. De fet, va ser un fenomen omnipresent amb una diversitat de conseqüències que fan d'aquesta epidèmia un esdeveniment especialment rellevant. La necessitat

---

³⁹ Per a Alacant, A. Alberola Romà (1985). Per a Oriola, D. Bernabé Gil (1983). Per a València, E. Mateu Tortosa (1987); J. M^a.Moreno Royo (1999); T.J. Pérez Medina (1991); J.L. Peset y M. Peset (s.a.); J.L. Peset y M. Peset (1976); J. Riera Palmero (1988)

⁴⁰ Anònim (1987/1785); M. López Alemany (1988); A. Pujol Bertran (1995).

⁴¹ D. Escafé (1892)

⁴² St. Feliu de Codines, D. Montañá i Buchaca (1990). Tarragona, J. Roig i García i P. Merino i Palomar (1985). Peníscola, J.L. Costante Lluch (1980)

⁴³ M. Pascual Artiaga (1998-1999)

⁴⁴ Per a Barcelona, vegeu P. Bernat López (1998); M. D. Gaspar i García (1995); M. D. Gaspar i García i J. M. Suñé i Arbussà (1993); J. J. Romero i Martín (1992); també a Sitges, P. Serramalera i Cosp (1986). Per Palma, A. Contreras i Mas (1993); I. Moll Blanès (1993);

⁴⁵ Sobre Alacant: T. Culebras Pérez (1983); i G. Seguí (1983). Sobre Barcelona, M^a. R. Pallarés Fusté (1995). Sobre Palma, J. Enseñat Raspali i J. Escalas (1871); J. Escalas (1900); P. de A. Peña (1890). Sobre València, J.L. Barona Vilar i C. Barona Vilar (1998).

⁴⁶ Oriola, J.A. Ramos (1976). Palma, M. Berga (1871)

d'aturar el contagi, l'exigència de preveure l'arribada de la malaltia, el manteniment de l'ordre públic, la possibilitat d'evitar la mort, tots foren elements que varen confluïr a l'hora de enfrontar-se al perill de la malaltia, tant per part de la població en general, com especialment per part de les autoritats. Entre altres coses la por al còlera en concret, i a la possibilitat d'una epidèmia en general, fou una de les causes de l'inici de tota una sèrie d'obres públiques dirigides a millorar l'entorn, a introduir mesures efectives d'higiene: projectes d'urbanització, de sanejament, de reforma dels habitatges; tot plegat va originar una pràctica política d'intervenció pública que caracteritzarà les activitats dels governs europeus des del darrer terç del segle XIX.⁴⁷

La presència –real i/o “virtual”- de la malaltia als nostres territoris, així com la seva importància és prou evident pel nombre de publicacions que s'han recollit sobre el cicle del còlera, que suposen el 20% de tots els textos reunits. Es poden distingir dos grups de publicacions. Un total de vuit treballs analitzen la incidència del còlera a una comarca o a una localitat, tot al llarg del segle XIX; un correspon a Catalunya, els altres set a València.⁴⁸ La resta se centren a períodes concrets quan apareix l'epidèmia. Els textos es refereixen a quatre moments especialment greus, amb desigual incidència (i presència) als distints territoris. El primer moment és quan arriba el còlera a Europa (això és, 1833-1835), i pareix que tan sols va afectar alguns indrets de Catalunya i la ciutat de València.⁴⁹ El segon correspon als anys 1854-1855 i les publicacions sobre aquests anys sols es refereixen a Catalunya.⁵⁰ El tercer correspon als anys 1860-1865, quan l'epidèmia es va localitzar a

---

⁴⁷ La literatura sobre el tema és prou abundant. Entre els estudis més interessants es poden citar el treball de A. de Swann, *In Care of the State. Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*, Cambridge, Polity Press, 1988; o l'estudi de S. Szreter, "Economic Growth, Disruption, Deprivation, Disease, and Death: On the Importance of the Politics of the Public Health for Development". *Population and Development Review*, 23 (4), 1997, p. 693-728.

⁴⁸ Catalunya: Ripoll (R. Monforte Martínez, 1997). València: Alcoi (R. Aracil i M. García Bonafé, 1976), Carcaixent (R. Torres Faus i J.M. Fernández Ros, 1981), Conçentaina (P. Pla Arbelora, 1983), Torrent (V. Beguer i Esteve, 1983), Villena y Sax (G. Ponce Herrero, 1983), Vinalopó (B. Belando Carbonell y J. Crespo Giner, 1983), i Vinaroz (A. Oliver Foix, 1982).

⁴⁹ Catalunya: M.A. Cladellas i Blasco (1990); M. Escudé i Aixelà i J.M. Calbet i Camarasa (1992). València: J. Brines Blasco, 1982

⁵⁰ I més concretament a Balaguer (J. Cortés i Genescà i M. Cava i Sánchez (1986); al Berguedà (M. Montaña i Buchaca, 1993); a Olot (J. Canal i Morell, 1988); a Sant Boi de Lluçanes (M. Montaña i Buchaca i J. Pujol i Ros, 1992); i a Tarragona (J.M. Sabaté i Bosch i J. Quílez i Mata, 1995)

Mallorca i València.⁵¹ El quart, als anys 1884-1885, quan es varen produir a Catalunya i al País Valencià.⁵² Sobre Mallorca hi ha algunes publicacions, però –per ara– no hi ha constància de l'existència del còlera a l'illa durant aquest període concret, i sembla que els textos són més de caire preventiu i informatiu.⁵³ Per últim hi ha una publicació que parla d'una epidèmia de còlera al Vendrell el 1911,⁵⁴ encara que sembla més un cas aïllat que un fet generalitzable.

E – L'epidèmia de grip del 1918

La darrera gran epidèmia és la de grip el 1918. Fou un fenomen general, del qual tenim molta informació. Sobre les Balears sols hi ha un treball, encara que l'epidèmia s'ha analitzat a estudis més generals sobre l'evolució demogràfica d'algunes comarques de Mallorca.⁵⁵ Sobre Catalunya contem amb deu publicacions, dues dedicades a episodis de grip durant la Edat Moderna,⁵⁶ i vuit a l'epidèmia del 1918 a diverses localitats del Principat.⁵⁷ Per últim també tenim vuit publicacions sobre el País Valencià, on l'epidèmia va tenir molta incidència, especialment a Alacant, Dènia, i València.⁵⁸

---

⁵¹ Sobre Mallorca, J. de Oleza (1945). Sobre València, M. A. Irlas Rocamora i M.J. Baguena Cervellera (1996).

⁵² Catalunya, Amposta (M. López Alemany, 1981 i 1985); Lleida (P. Godoy i García, 1989); Reus (M. Martín i Domínguez, M. Prats i Fabra, i A.M. Romea i Pujades, 1994); i Vila-Seca (E. Genovés i Salvadó, 1995). País Valencià: Alacant (J. Blanco Segarra, F. Sala Aniorte, i M. Galant Torregrosa, 1999; i G. Canales Martínez i E. Matarredonda Coll, 1983); Sagunt (J.F. García Sabater, 1982); Sueca (B. Roig Espert i N. Sanz Gascón, 1997); València (J.M. López Piñero, 1995; V. Sanchis Bayarri, 1952); i E. Sebastià Domingo, 1972)

⁵³ E. Losada, 1885; E. Sancho, 1885.

⁵⁴ M. Pellicer i Caralt, J. Peris i Roig, i M. Pedrerol i Mas, 1985.

⁵⁵ El treball recollit és el de F.D. Lluc i Dubon (1991). La informació sobre l'epidèmia també es pot trobar a J. Alzina i Mestre, *Població, terra i propietat a la comarca de Llevant de Mallorca (segles XVII/XIX-XX)*, Palma, Ed. Moll, 1993; J. March i P. Salas, "La mortalitat a Pollença a principis del segle XX", *Estudis Baleàrics*, 33, 1990, p. 83-89; A. Vidal Ferrando, *La població i la propietat de la terra en el municipi de Santanyi (1868-1920)*, Palma, Ed. Moll, 1992.

⁵⁶ Les dues sobre Barcelona, una referida a l'episodi de l'any 1580 (J.M. Massons i Esplugas, 1984); l'altre al de l'any 1627 (F. Ribas i Pontí, 1986).

⁵⁷ Avinyó del Bages (J. Herms i Berenguer, 1991); Barcelona (X. Granero i Xibert, 1984; i E. Rodríguez Ocaña, 1991); Igualada (D. Montaña i Buchaca i J. Pujol i Ros, 1995); Lleida (A. Argigues i Artigas, 1989); Sant Cugat del Vallés (A. Galan i Urbano, 1994); i Vandellòs-Hospitalet (J.L. Sáez i Aguelo, M. Romeu i Maré, et. al., 1992); també sobre el Principat d'Andorra (D. Montaña i Buchaca i J. Pujol i Ros, 1999).

⁵⁸ Per Alacant: J. Bernabeu Mestre (1991 i 1994), J. Bernabeu Mestre i J.R. Ramos Segura (1995), M.J. Caparrós (1984). Per Castelló: A. Sánchez Gozalbo (1919). Per Dènia: A.

F – Altres malalties

Per acabar la descripció de les epidèmies aparegudes als territoris catalans del segle XIV al segle XX, cal citar les publicacions que ens informen de l'existència d'altres malalties que varen tenir algun tipus de comportament epidèmic, i que les línies actuals de recerca apunten com a fenòmens rellevants a tenir molt en compte, perquè com assenyalen els estudiosos de la mortalitat (metges sobretot, però també historiadors) les defuncions degudes a aquestes malalties a la llarga poden superar les defuncions produïdes per les epidèmies més conegudes. La informació que recull a l'Apèndix bibliogràfic és molt reduïda, però les referències són prou indicatives del tipus de malaltia que pot presentar algun tipus de comportament epidèmic: diftèria, lepra, tifus, o xarampió (veure Apèndix).

2 – Reflexions sobre el tema

Fins aquí la relació dels fenòmens epidèmics. La informació presentada no és pas exhaustiva, tan sols indicativa del que podríem qualificar com a "geografia històrica" de les epidèmies als territoris de parla catalana. Com s'apuntava al començament d'aquest article la inexistència d'informació bibliogràfica no significa que no s'hagin produït els fenòmens epidèmics, potser no s'han estudiat, o no s'han pogut trobar els treballs pertinents. Tot i això la informació és prou clara per comprendre la importància que les epidèmies varen tenir a les nostres contrades un temps passat no gaire llunyà. Per aquest motiu l'esmentada relació planteja algunes consideracions de caire general, i un nombre molt superior de qüestions més puntuals. Com a conclusió d'aquest treball vull comentar alguna d'aquestes consideracions.

En primer lloc s'observa una preferència per part dels investigadors cap a determinat tipus de malaltia –pesta i còlera, especialment- i manquen més recerques sobre epidèmies de verola (per tot el set-cents i vuit-cents), paludisme, o sobre malalties amb comportament epidèmic, com tisi (o tuberculosi), tifus, xarampió, per posar alguns exemples. On les mancances són més clares és a les Balears (pot ser a causa de la manca d'estudis de medicina, però també a un baix interès per part dels historiadors cap aquest tipus de recerca), però també caldria estimular la recerca a tota la regió. Al

---

Balaguer Bisquert (1997). Per València: M. Martínez Pons (1998); i M. Martínez Pons i C. Barona Vilar (1996).

mateix temps convindria plantejar una anàlisi comparada entre les tres àrees, primer per malaltia, més tard per tot el conjunt d'epidèmies.

En segon lloc és evident una tendència cap a la disminució progressiva de les epidèmies per tot Europa, la qual cosa fa pensar en la desaparició d'aquest tipus de mortalitat "catastròfica". Les causes que poden explicar el fenomen són nombroses, però en podríem assenyalar, almanco, tres: els avenços extraordinaris de les ciències mèdiques, especialment a partir del darrer terç del segle XIX; l'increment de la intervenció de l'Administració pública (estatal, provincial, local); i, en general, una millora substancial de les condicions de vida de la població. Ara bé, el perill d'epidèmies no ha desaparegut del tot; és més, veiem com apareixen noves malalties de comportament epidèmic, i els científics ens informen de l'existència latent de les antigues malalties que ocasionaren les grans mortaldats. Això ens permet reprendre el discurs històric, o bé emprendre la recerca sobre les epidèmies, i dirigir la nostra atenció d'una banda a aprofundir en les condicions de l'entorn on es produïa l'epidèmia; de l'altre a dissecionar minuciosament les condicions socials dels afectats; i en darrer lloc la resposta de les autoritats al repte que suposava l'epidèmia.

No cal deixar de treballar les perspectives demogràfiques de les epidèmies, perquè una anàlisi demogràfica rigorosa permet tenir una base sòlida, al temps que dóna moltes possibilitats a l'hora de plantejar la complexitat de temes i situacions que conflueixen a un episodi epidèmic. Ara bé, cal utilitzar altres mètodes perquè l'aproximació quantitativa no sempre és suficient. Deixant de banda la funció de l'atzar (que realment és pot donar), consideram pertinent dirigir l'atenció cap a les noves tendències de la recerca actual que apunta a la revalorització de les explicacions estructurals relatives a la reducció de la mortalitat, com pot ser la funció general de la política i de les subvencions com a determinants de la reducció de la mortalitat al segle XX; o la funció específica de la política i de les ajudes als avenços biomèdics. Els temes més rellevats relatius a aquesta perspectiva serien d'una banda les diverses funcions dels governs locals, nacionals i internacionals, d'altra la interacció entre diferents sistemes sanitaris (familiars, salut pública, biomèdics) que faciliten la promoció d'una vida més llarga, i per últim la funció canviant de les organitzacions

governamentals i no governamentals, igual que els agents sanitaris individuals en relació a la reducció de la mortalitat.⁵⁹

També considerar que la desaparició del perill d'epidèmies té molt a veure amb el desenvolupament del benestar, i de l'accés a l'educació per part de la major part d'una població.⁶⁰ Però si no s'ha esvaït del tot el perill de les epidèmies, cal evitar la reproducció dels mateixos condicionants (mala alimentació, pèssimes condicions de vida) que varen precipitar la rapidesa de la seva difusió, com també evitar que augmentin els nivells de pobresa d'una població. La societat actual compta amb dos mitjans que no tenien els nostres avis: experiència històrica i capacitat per solventar els problemes de pobresa i malaltia. La qüestió és si encara es pensa que la història no serveix més que per entretenir un grup de malfeiners, o si la societat en el seu conjunt té voluntat per solventar els problemes. Per això no hi ha resposta, la resposta la donarà el futur.

---

⁵⁹ Vegeu, *Annales de Démographie Historique: Lutter contre la mort. Le rôle des politiques publiques*, 2001 – 1; especialment els treballs de B. Fetter ("Human Initiative in Mortality Reduction toward a Redefinition of Historical Mortality", p. 5-9), i de W. R. Lee and J. P. Vögele ("The Benefits of Federalism? The Development of Public Health Policy and Health Care Systems in Nineteenth-Century Germany and their Impact on Mortality Reduction", p. 65-96)

⁶⁰ Per a aquesta proposta són de gran interès els estudis sobre la qualitat de vida d'una població. Vegeu P. Dasgupta, i M. Weale, "On Measuring the Quality of Life", *World Development*, 20, 1993, p.110-131; també A. Sen, "Capability and Well-Being", a M. Nussbaum i A. Sen (eds.), *The Quality of Life*. Oxford University Press, 1992, p.30-53.

APÈNDIX BIBLIOGRÀFIC

1. Obres generals

A. De tots els territoris:

BENITO i MARTÍNEZ, E.; BALAGUERÓ i LLADÓ, LI. (1986): "Las epidemias catalano-baleares del siglo XIX en las medallas". *Gimbernat*, V., p. 55-61

BIRABEN, J.-N. (1976): *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. Paris, Mouton, 2 vols.

GAUTIER-DALCHE, J. (1962): "La peste noire dans les états de la couronne d'Aragon". *Mélanges M. Bataillon., Bull. Hispanique*, LXIV bis.

PARELLADA i FELIU, J. (1988): "La Pesta negra de l'any 1348-1350 als Països Catalans". *Gimbernat*, X, p. 261-268

ROSADO BATEA, M.I.; VIDAL CASERO, M.C. (1985): "Paludismo en el siglo XVIII: graves epidemias de tercianas que afectaron al este español en los años 1784 y 1785". *Gimbernat*, IV, p. 323-332

B. Per regió.

Balears:

CONTRERAS i MAS, A. (s.d.): Epidemiología rural mallorquina a fines del siglo XVIII. *Trabajos de Geografía*, 37.

CLEGHORN, George (1751): *Observations on the epidemical diseases in Minorca from the year 1744 to 1749 : to which is prefixed a short account of the climate, productions, inhabitants and endemial distempers of that island*. London, printed for D. Wilson.

ESCALAS ADROVER, J. (1880): *Consideraciones históricas sobre las epidemias de peste bubónica ocurridas en la isla de Mallorca desde lejanos tiempos y con especialidad sobre la de 1820*. Palma, Felipe Guasp.

ESCALAS REAL, J. (1969): *Epidemiología histórica de Mallorca*. Discurso leído en la Real Academia de Medicina y Cirugía de Palma.

FAJARNÉS TUR, E. (1930): "Epidemiología mallorquina". *Revista de Menorca*.

MARTÍ AMENGUAL, G.; SUAU PUIG, J. (1976): "Epidèmies i demografia a Mallorca". *Xe. Congrés de Metges i Biòlegs de Llengua Catalana. II Ponència Funció social de la Medicina*, p. 86-92

MOLL, I.; SEGURA, A.; SUAU, J. (1983): *Cronologia de les crisis demogràfiques a Mallorca, segles XVIII-XIX*. Palma de Mallorca

Catalunya

BOSCH MONEGAL, E. (1986): *L'Hospital del Mar en la història de Barcelona: de les epidèmies del segle XIX als Jocs Olímpics del 1992*. Barcelona, Ajuntament/Institut Municipal d'Assistència Sanitària.

FARRIOL CLAVÉ, R. [et al.] (1996): *Epidemies i demografia a Vila-seca*. Vila-seca. Agrupació Cultural de Vila-seca, Secció de Lletres,

GORINA, N. (1988): "La Academia médico-práctica en la epidemiología de Barcelona del setecientos". *Medicina e Historia*, 22, p. 1-16

HOFFMANN, L. F. (1964): *La peste bubónica a Barcelona*.

MASDEVALL, J. (1996/1786): *Epidemias de calenturas pútridas y malignas [que en estos últimos años se han padecido en el Principado de Cataluña] : (1764-1783)* [editado por] Juan Riera Palmero. Valladolid : Universidad de Valladolid, 1996,1786.

ROTLLAN i VERDAGUER, A. (1988): *Història de les epidèmies del segle XIX a Manresa*. Tesis Doctoral, UAB

VILASECA ANGUERA, S. (1976): *Epidèmies a Reus: segle XV-XVI: notes d'arxiu*. Reus

ZARZOSO, A. (1994): *Previsió epidèmica i salut pública a la Barcelona del segle XVIII*. Barcelona, Universitat Pompeu Fabra

País Valencià

BAGUENA CERVELLERA, M. J.. (1996): "La población, las instituciones y los profesionales sanitarios valencianos frente a tres enfermedades del siglo XIX: el cólera, la difteria y la tuberculosis" en M. NASH; R. BALLESTER (coords.). *Mulheres, trabalho e reprodução. Atitudes sociais e políticas de protecção à vida*. Porto : Edições Afrontamento.

BARBERÁ CASTAÑER, F.V. (1980): *Epidemiología histórica de Calles y Domeño (1600-1840)*. Valencia, Memoria de Licenciatura, Facultad de Medicina, Universidad de Valencia.

GALLEN MARCO, M.; MUÑOZ POMER, M.R. (1981): "Introducción al estudio de las pestes en la comarca de La Ribera". *Economía agrària i Història Local*. 1ª. *Asemblea d'Història de La Ribera*, p. 307-318

MARTÍNEZ SAN PEDRO, R. (1972): *Apuntes históricos sobre las epidemias en Alicante*. Alicante.

BADENES MARTÍN, M.A.; BERNAT MARTÍ, J.S. (1980): "Epidemias y hambre en la crisis del Antiguo Régimen valenciano. Estudio demográfico (1808-1814)". *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, 2, p. 115-136.

PASTOR VICENTE, S. (1980): *Epidemiología histórica de las poblaciones de Montichelvo y Ayelo de Rugat 1584-1940*. Memoria de Licenciatura, Facultad de Medicina, Universidad de Valencia

RIBELLES, S. (1803): *Compendio histórico de todas las epidemias padecidas en Valencia antes de 1647*. Valencia.

I. Pesta

Balears:

Període baixmedieval

CONTRERAS MAS, A. (1977): *Legislación frente a la peste en la Mallorca bajomedieval*. Barcelona, J. Uriach.

LÓPEZ DE MENESES, A. (1959): "La Peste Negra en las Islas Baleares". *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*

MUNTANER i BUJOSA, J. (1934): *Una pesta del segle XV (1467)*. Palma

PEREZ PASTOR, P. (1991): "Actituds i reaccions davant les epidèmies a la baixa edat mitjana de Mallorca: les pestes dels anys 1467-1475". *Randa* 29.

SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A. (s.d.): "La peste negra en Mallorca". *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Vol. 3

Períodes modern i contemporani

ALMODÓVAR RUIZ BRAVO, A. (1820): *Manifiesto que sobre la comision de la inspeccion de epidemias, dispuesta por esta Junta Superior de Sanidad en 4 de Junio ultimo con motivo de haverse declarado la peste de Levante en las villas de Son Cervera y Artá*. Mallorca, Imprenta de Matias Savall

FAJARNÉS TUR, E. (1887): *Reseña histórico-científica de la epidemia de peste bubónica padecida en Ibiza en 1652*. Palma.

FUSTER FORTEZA, G. (1964): "Profilaxis de una peste bubónica (Mallorca 1820)". *Anales de la Real Academia de Farmacia*, Madrid.

LÓPEZ GÓMEZ, J.M. (1988): "Noticias y medidas adoptadas en Extremadura frente a la epidemia de peste de Mallorca de 1820 y a la de la fiebre amarilla de Barcelona de 1821" *Gimbernat*, X, p. 205-216

MAS I ADROVER, J. (1996): "La pesta de 1652 a Sineu". *I Jornades d'Estudis Locals del Pla*

PAYERAS SALOM, G. (s.d.): "Previsions davant la pesta de 1820 a Inca". *II Jornades d'Estudis Locals*, Inca.

PICAZO, A. (1988): "Un exemple d'epidèmies a la Mediterrània Occidental. Situació socioeconòmica i estructura de la població en torn a la pesta del 1820 a l'illa de Mallorca". *VII Jornades d'Estudis Històrics Locals*.

PUJOL i BERTRAN, A. (1988): "Mesures preventives contra la pesta a Pollença durant el segle XVII". *Gimbernat*, X, p. 275-290.

SUREDA TRUJILLO, J. (1993): La pesta de 1820 a Son Servera, Artà, i Capdepera. Palma.

VAQUER BENNASSAR, O. (1987): "La peste de 1652 en Mallorca". *I Congreso Hispano-Luso-Italiano de Demografía Histórica*, Barcelona, 22-25 abril.

Catalunya

Període baixmedieval

D'AGRAMONT, Jacme (1998): *Regiment de preservació de la pestilència (Lleida, 1348)* [facssimil de manuscrito]

CAMPS i CLEMENTE, M.; CAMPS i SURROCA, M. (1998): *La pesta del segle XV a Catalunya*. Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida.

GUNZBERG i MOLL, J. (1989): "Una teoría matemática de las epidemias y su aplicación a la Barcelona del siglo XIV". *Mayurqa* 22

GUNZBERG i MOLL, J. (2002): *Vida quotidiana a la ciutat de Barcelona durant la pesta negra (1348)*. Barcelona, Rafael Dalmau.

GYUG, R. F. (1994): *The Diocese of Barcelona during the Black Death : the register Notule Communionum 15 (1348/1349)*. Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies

RAFAT i SELGA, F. (1985): "Notes sobre la pesta del 1348 a Manresa". *Gimbernat*, IV, p. 243-247

RIUS i JOVÉ, J. (1992): "Un informe entorn de la pesta a la ciutat de Tarragona l'any 1387". *Gimbernat*, XVII, 315-318.

SERRA VIDAL, C. (1998): *La Peste negra en Camprodon : greuges i fogajes*. Barcelona.

SOLÈ i SANTOLL, N. (1988): "L'obra epidemiològica del mestre Jaume d'Agramont (segle XIV)". *Gimbernat*, X, p. 315-323.

VILA i BOVER, M. (1993): "La pesta negra del segle XIV a Vic". *Gimbernat*, XX, p. 165-172

Període modern

BERTRÀN MOYA, J. L. (1993): *Las grandes epidemias de peste en la Barcelona de los siglos XVI y XVII: un estudio de historia social*. Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona.

BERTRÀN MOYA, J. L. (1996): *La peste en la Barcelona de los Austrias*. Lleida.

CAMPS i CLEMENTE, M.; CAMPS i SURROCA, M. (1985): *La Pesta de meitat del segle XVII a Catalunya: Lleida*. Universitat de Barcelona. Departament de Medicina Legal, Laboral i Toxicologia. Seminari Pere Mata.

- CAMPS i CLEMENTE, M.; CAMPS i SURROCA, M. (1999): "Els contractes mèdics durant la pesta de 1648-54 a Catalunya". *Gimbernat*, XXX, p. 81-90
- CAMPS i CLEMENTE, M.; CAMPS i SURROCA, M., ALER i IBARZ, C. (1990): "Nota sobre una epidèmia de pesta a la Selva del Camp (1519-1521)" *Gimbernat*, nº 13, 21-24.
- CANAL I MORELL, J. (1987): *Una Vila catalana davant la mort: la pesta de 1650 a Olot*. Olot
- CARRERAS ROCA, M. (1967): "La Peste en Cataluña durante el siglo XVII". *Medicina e historia*. Fasc. 29
- CASTELLS i CALZADA, N. (1987): "La peste de mediados del siglo XVII en Catalunya". *I Congreso Hispano-Luso-Italiano de Demografía Histórica*, Barcelona, 22-25 abril.
- CORNET i ARBOIX, R.N. (1991): "Epidèmies, Salut Pública i estat de la ciutat de Manresa, 1720-1786". *Gimbernat*, XV, p. 75-88.
- ENRICH POLA, G. (1994): *La peste en Catalunya durante el siglo XVII, su influencia en la ciudad de Tarrassa*, Tesi Doctoral, UAB.
- FORN I SALVÀ, F. (1993): "*Déu nostre Senyor vulla alsar la mà de aquest asot del contagi*" : una aproximació a l'epidèmia de pesta bubònica de 1650-1654 al terme del castell de Montpalau, al terme del castell de Palafolls i a Mataró. Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana.
- HEIMANN i CELLA, M. (1993): "L'epidèmia de pesta a Lliçà de Munt als anys 1651-1654". *Gimbernat* XIX, 133-135
- JULIÀ i FIGURAS, G. (1990): "Nòmina de sanitaris que actuaren durant l'epidèmia pestosa de 1650-1654 a la ciutat de Girona". *Gimbernat*, XIV, p. 161-177
- NADAL i OLLER, J. (1977): "L'última pandèmia de pesta a Catalunya, 1650-1654". *II Congrés Internacional d'Història de la Medicina Catalana*.
- ORTONEDA i MAYORAL, E.J. (1999): "Prevenió sanitària a Lleida davant la pesta de Cadis de 1800". *Gimbernat*, XXX, p. 259-271
- PARETS, M. (1989): *Dietari d'un any de pesta. Barcelona, 1651*. Barcelona, EUMO.
- PLANAS, M., i SIMÓ, A. (1987): "La pesta de mitjan segle XVII a la Catalunya Oriental: estudi morfològic". *I Congreso Hispano-Luso-Italiano de Demografía Histórica*, Barcelona, 22-25 abril.
- RIBAS i PONTÍ, F. (1986): "Un romanço sobre l'estrall de la Pesta del 1589 a Barcelona". *Gimbernat*, V, p. 305-312

ROTLAN i VERDAGUER, A. (1996): "Previsió sanitària a Manresa davant les epidèmies de pesta bubònica del 1809, 1817, 1819 i 1820". *Gimbernat*, XXV, 205-208.

SERRA DE MANRESA, V. (1993): "Un cas d'institucionalització del servei assistencial als empestats de la dissetena centúria, protagonitzat pels caputxins de Catalunya". *Pedralbes*, vol. 13, n° 2, 185-190.

VIZCARRA i CLEMENTE, J. (1991): *L'Epidèmia de pesta a Igualada l'any 1589*. Barcelona, Rafael Dalmau.

ZARZOSO i ORELLANA, A. (1995): "Notes sur les effets provoqués par l'établissement du "cordon sanitaire" mis à l'occasion de la peste de 1720-1722 dans les Pyrénées". *Société Agricole, Scientifique et Littéraires des Pyrénées-Orientales*, vol. 103, p. 295-305.

ZARZOSO i ORELLANA, A. (1998-99): "¿Obligación moral o responsabilidad política?: las autoridades borbónicas en tiempo de epidemias en la Cataluña del siglo XVIII". *Revista de Historia Moderna*, n° 17, p. 73-94.

País Valencià

Període baixmedieval

GALLENT MARCO, M. (1978): "Valencia y las epidemias del siglo XV". *Estudios de Historia Social*, 10-11, p. 115-135.

RUBIO VELA, A. (1979): *Peste negra, crisis y comportamientos sociales y la España del siglo XIV: la ciudad de Valencia, 1348-1401*. Granada, Universidad de Granada

RUBIO VELA, A. (1995): "Las epidemias de peste en la ciudad de Valencia durante el siglo XV. Nuevas aportaciones". *Estudis Castellonencs*, vol. 6, 1179-1221

Períodes modern i contemporani

BARRERA MARTÍ, F. (1921): "Sobre la peste habida en 1910". *Revista Valenciana de Ciencias Médicas*, 14

BOLUDA, A.; GALIANA, J. P.; PONS, V. (1995): *Les pestes de 1600 i 1648: el dietari de Josep Aznar i Francesc Sanç*. Estudi i edició. Oliva: Ajuntament d'Ontinyent.

GARCÍA-BALLESTER, L.; MAYER BENÍTEZ, J. (1971): "Aproximación a la historia social de la peste de Orihuela de 1648". *Medicina Española*, p. 317-331.

GARCÍA-BALLESTER, L.; MAYER BENÍTEZ, J. (1976a): "La peste de Orihuela de 1648: nota previa". *Actas del 1er. Congreso de Historia del País Valenciano*, vol. III, p. 391-399

GARCÍA-BALLESTER, L.; MAYER BENÍTEZ, J. (1976b): "La crisis demográfica y de subsistencias y las medidas sanitarias de carácter colectivo en la peste de Orihuela de 1648". *Actas del 1er. Congreso de Historia del País Valenciano*, vol. III, p. 401-410

GARCÍA CÁRCEL, R. (1972): "La peste de 1519: su influencia en el movimiento de las Germanías". *Actas del 1er. Congreso de Historia del País Valenciano*, vol. II.

GAVALDA, F. (1804): *Memoria de los sucesos particulares de Valencia y su Reino en los años de 1647 y 1648, tiempo de peste*. Valencia.

GIMÉNEZ LÓPEZ, E. (1983): "Epidemia y tráfico marítimo de Alicante ante la peste de 1720". *VII congreso nacional de Historia de la Medicina*.

HERNÁNDEZ SEMPERE, T. (1976): "Medidas preventivas del Reino y de la ciudad de Valencia contra la peste de 1628-1631". *Actas del 1er. Congreso de Historia del País Valenciano*, vol. III, p. 379-390.

LA PARRA, S. (1984): *Tiempo de peste en Gandia, 1648-1652*. Gandia, Ajuntament de Gandia.

LÓPEZ TERRADA, M^a. L. (1992): "La colaboración de la ciudad de Valencia y el Hospital General ante las epidemias de peste en el siglo XVI". En H. CAPEL SÁEZ, J. M. LÓPEZ PIÑERO, J. PARDO TOMÁS (coords.), *Ciencia e Ideología en la ciudad. I Coloquio Interdepartamental*. Valencia, Generalitat Valenciana, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transport.

MARCIAL HERNÁNDEZ, T. (1976): *Medidas preventivas del Reino y de la Ciudad de Valencia contra la peste de 1628-1631*. Valencia

MARTÍNEZ GOMIS, M. (1982): "La larga espera de la muerte en una ciudad valenciana del siglo XVII (Orihuela ante la peste de 1676-1678)". *Anales de la Universidad de Alicante, Historia Moderna*, I, p. 251-280.

MARTINEZ NAVARRO, J.F. (1976): "Estudi epidemiològic de la mortalitat infantil i preescolar a Serra desde 1620 a 1679". *Actas del 1er. Congreso de Historia del País Valenciano*, vol. III, p. 361-370.

NOGALES ESPERT, A. (1996): "La enfermería en la lucha contra la peste en la Valencia del siglo XVI". *I Congreso Nacional de Historia de Enfermería*.

PESET, M. (1977): "El clero ante la peste de Valencia de 1647-1648". *Anales Valencinos*, II, nº. 4, p. 307-347

PESET, M.; MANCEBO, M^a. F. (1976): "Valencia y la peste marsellesa de 1720". *Actas del 1er. Congreso de Historia del País Valenciano*, vol. III, p. 567-577.

PESET, M., et al. (1974-1975): "La demografía de la peste de Valencia de 1647-1648". *Asclepio*, XXVI-XXVII, p. 197-231.

SALAVERT FABIANI, V.L.(1998): "Los médicos frente a las epidemias en la Valencia del siglo XVI". En J. M. LÓPEZ PIÑERO (coord.). *Estudios sobre la profesión médica en la sociedad valenciana (1329-1898). Orígenes históricos del Colegio Oficial de Médicos de Valencia*. Valencia, Ajuntament de València.

VILAR DEVIS, M. (1992): "Las pestes del siglo XVII en Valencia. Su incidencia y repercusión en el Hospital General (1600-1700)". *Estudis*, vol. 18 , 119-146.

3. Paludisme i verola

ALBEROLA ROMÁ, A. (1985): "Una enfermedad de carácter endémico en el Alicante del XVIII: las fiebres tercianas". *Revista de Historia Moderna*, 5, p. 127-140.

ANÓNIM (1987/1785): *Noticia de la epidemia de tercianas que se padeció en varios pueblos del Urgel y otros parages del Principado de Cataluña en el año 1785, formada de orden de la Real Junta de Sanidad*. Fondarella (Urgell) Palestra, [Facsimil, Barcelona: Por la Viuda Piferrer, 1785]

BERNABÉ GIL, D. (1983): "Notas sobre tercianas en la Gobernación de Orihuela durante la segunda mitad del siglo XVIII". *VII Congreso Nacional de Historia de la Medicina*.

CONSTANTE LLUCH, J.L. (1980): "Efectos demográficos de una epidemia de viruela (Peñíscola, 1875)". *Penyagolosa*, 7-8.

ESCAFE, D. (1892): "Paludismo en Palma". *Revista Balear de Medicina, Farmacia y Veterinaria*, vol. VIII.

LÓPEZ i ALEMANY, M. (1988): " Contribució a la història del paludisme a Amposta i delta de l'Ebre. I: Dels orígens a 1900". *Gimbernat*, IX, p. 179-194

LÓPEZ i ALEMANY, M. (1988): " Contribució a la història del paludisme a Amposta i delta de l'Ebre. II: De 1900 a 1936". *Gimbernat*, X, p. 193-204

MATEU TORTOSA, E. (1987): *Arroz y paludismo. Riqueza y conflictos en la sociedad valenciana del siglo XVIII*. Valencia, Edicions Alfons el Magnànim

MONTAÑA i BUCHACA, D. (1990): "L'epidèmia de febres pútrides i verola de l'any 1809 a Sant Feliu de Codines". *Gimbernat*, X, p. 245-254

MORENO ROYO, J. M^a. (1999): "La epidemia de tercianas del año 1784 y su incidencia en Morvedre y la Vall de Segó". *Cronico del Regne de València*, n° 82, p. 25-31.

PEREZ MEDINA, T. J.. (1991): "Arrós, paludisme i població a la comarca de l'Horta. L'epidèmia de 1784". *Afers*, vol. 11-12 , 137-150.

PESET, J.L., PESET, M. (1976): "Tercianas y ciencia médica en el Setecientos Valenciano". *Actas 1er. Congreso de Historia del País Valenciano*, vol. III.

PESET, J.L., PESET, M.: "Cultivos de arroz y paludismo en la Valencia del siglo XVIII". *Hispania*, XXXII.

PUJOL I BERTRAN, A. (1995): "Josep Pujol Capsada (1869-1944). Biografia d'un metge i l'epidèmia de paludisme del Prat (1919-1924)". *Gimbernat*, n° 23, 173-190.

RIERA PALMERO, J. (1988): *Epidemias y paludismo en la Ribera del Júcar: una topografía médica del siglo XVIII*. Valladolid

ROIG i GARCIA, J.; MERINO i PALOMAR, P. (1985): "Mortalitat per verola a la ciutat de Tarragona. Anys 1871-1900". *Gimbernat*, IV, p. 315-322

4. Febre groga

BARONA VILAR, J. L.; BARONA VILAR, C. (1998): "L'epidèmia que mai va existir. València davant la febre groga de 1870". *Saitabi*, vol. 48, 333-355.

BERGA, M. (1871): *1830, fiebre amarilla en Palma. Memorias del campamento de la Font Santa*. Palma, imprenta Pedro J. Gelabert.

BERNAT LÓPEZ, P. (1998): "Las posiciones anticontagionistas ante la epidemia de fiebre amarilla de Barcelona en 1821" en J. L. GARCÍA HORCADE; J. M. MORENO YUSTE; G. RUIZ HERNÁNDEZ (eds.). *Estudios de Historia de las Técnicas, la Arqueología industrial y las Ciencias. Actas del VI Congreso de la Sociedad Española de Historia de las Ciencias y de las Técnicas*. Salamanca, Consejería de Educación y Cultura de la Junta de Castilla y León.

CONTRERAS MAS, A. (1993): "Introducción" a A. ALMODOVAR, *Descripción de la fiebre reinante en esta capital: 1821*. Palma, M. Font, editor.

CULEBRAS PÉREZ, T. (1983): *La epidemia de fiebre amarilla de 1870 en la ciudad de Alicante*. Murcia, Memoria de licenciatuara, Facultad de Medicina, Universidad de Murcia.

ENSEÑAT RASPALÍ, J. i ESCALAS, J. (1871): *Historia de la fiebre amarilla que se padeció en Palma de Mallorca en 1870*. Palma, imprenta Pedro J. Gelabert.

ESCALAS, J. (1900): "La fiebre amarilla en Palma en el presente siglo". *Revista Balear de Medicina, Farmacia y Veterinaria*, vol. XVIII.

GASPAR i GARCIA, M.D. (1995): "La epidemia de fiebre amarilla que asoló Barcelona en 1821, a través del contenido del manuscrito 156 de la Biblioteca Universitaria de Barcelona". *Gimbernat*, XVIII, p. 65-72.

GASPAR i GARCIA, M.D.; SUÑÉ i ARBUSSÀ, J.M. (1993): "Notes d'interès mèdico-farmacèutic sobre l'epidèmia de febre groga del 1821 a Barcelona". *Gimbernat*, XX, p. 179-186.

MOLL BLANES, I. (1993): "La fiebre amarilla de 1821". En *Homenatge a Antoni Mut, Arxiver*, Palma.

PEÑA, P. de A. (1890): *La pesta groga. Pessa comica burlesca, composta d'afagitons bosquetjats del natural, com a memòria de la febre amarilla de l'any 1870*. Palma.

PALLARÉS FUSTÉ, M^a. R. (1995): *Epidemia de fiebre amarilla en Barcelona en el año 1870* [Microforma]. Barcelona, Universitat de Barcelona.

PASCUAL ARTIAGA, M. (1998-99): "Las reacciones de la población alicantina frente a la epidemia de fiebre amarilla de 1804". *Revista de Historia Moderna*, nº 17, 167-192.

RAMOS, J.A. (1976): *Aproximación a la historia de la epidemia de fiebre amarilla de 1811 en Orihuela*.

ROMERO i MARTÍN, J.J. (1992): "Medicina y actitud popular. La epidemia de 1821 en Barcelona". *Gimbernat*, XVIII, p. 97-100

SEGUÍ, G. (1983): *La epidemia de fiebre amarilla de 1870 en Alicante*. Alicante, Memoria de Licenciatura, Universidad de Alicante.

SERRAMALERA i COSP, P. (1986): "Un cas de "vomit negre" a Sitges durant l'epidèmia de 1821". *Gimbernat*, VI, p. 337-342.

5. Còlera

ARACIL, R.; BERNABÉ, J.; GARCIA BONAFE, M., (1976): "Les epidèmies colèriques a Alcoi: 1854 i 1885". *Actas del 1er. Congreso de Historia del País Valenciano*.

BEGUER i ESTEVE, V. (1983): *El segle XIX a Torrent: les epidèmies de colera*. Quaderns de vida torrentina.

BELANDO CARBONELL, R.; CRESPO GINER, J. (1983): "Las invasiones de cólera en el Medio Vinalopó durante el siglo XIX". *VII Congreso Nacional de Historia de la Medicina*.

BLANCO SEGARRA, F. J.; SALA ANIORTE, F.; GALANT TORREGROSA, M. (1999): "La Junta de Sanidad de Torreveja en el cólera de 1885". E. A. BENEITO LLORIS et al. (eds.). *Beneficència i sanitat en els municipis valencians (1813-1942)*. Alcoi, Seminari d'Estudis sobre la Ciència.

BRINES BLASCO, J. (1982): "La epidemia de cólera de 1834 en la ciudad de Valencia". *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*, p. 388-399.

CANAL i MORELL, J. (1988): "L'actuació de la Junta de Sanitat del partit d'Olot durant l'epidèmia de còlera de l'any 1854". *Gimbernat*, IX, p. 75-100

CANALES MARTÍNEZ, G.; MATARREDONDA COLL, E. (1983): "El cólera de 1885 y sus repercusiones demográficas en la comarca alicantina del Bajo Segura". *VII Congreso Nacional de Historia de la Medicina*.

CLADELLAS i BLASCO, M. A. (1990): "Barreres barcelonines pel cólera de 1834". *Gimbernat*, XIV, p. 91-109.

CORTÉS i GENESCÀ, J.; CAVA i SÀNCHEZ, M. (1986): "L'epidèmia de cólera morbo asiàtic a Balaguer, l'any 1854". *Gimbernat*, VI, 75-80.

ESCUDE i AIXELÀ, M.; CALBET i CAMARASA, J.M. (1992): "El cólera dels anys 1833-1835". *Gimbernat*, XVIII, p. 133-138

GARCÍA SABATER, J.F. (1982): *La epidemia de cólera en 1885 en Torres-Torres*. Sagunto

GENOVÉS i SALVADO, E. (1995): "Els estralls de l'epidèmia del cólera del 1885 a Vila-Seca" *Gimbernat*, XXIII, 95-102.

GODOY i GARCIA, P. (1989): "L'epidèmia de cólera a Lleida, 1885". *Gimbernat*, XII, p. 117-128

IRLES ROCAMORA, M. A.; BAGUENA CERVELLERA, M. J. (1996): "La higiene pública municipal en València durant la epidèmia de cólera de 1860". En J. L. BARONA, J. MICO (eds.). *Salut i malaltia en els municipis valencians*. València, Seminari d'Estudis sobre la Ciència.

LÓPEZ ALEMANY, M. (1981): *L'epidèmia de cólera dels anys 1884 al 1886 i la seva incidència a la ciutat d'Amposta*. Amposta, Conselleria de Cultura

LÓPEZ i ALEMANY, M. (1985): "L'epidèmia de cólera dels anys 1884 al 1886 i la seva incidència a la ciutat d'Amposta". *Gimbernat*, III, p. 235-250.

LÓPEZ PIÑERO, J. M^a. (1995): "El cólera de 1885 en València y en Pueblo Nuevo del Mar". *El cólera de 1885 (110 años después)*.

LOSADA E. (1885): "Crónica del cólera-morbo". *Revista Balear de Medicina, Farmacia y Veterinaria*, vol. IV.

MARTÍN i DOMÍNGUEZ, M.; PRATS i FABRA, M.; ROMEA i PUJADES, A.M. (1994): "Noticia de l'epidèmia de cólera-morbo asiàtic a la vila de Reus en l'any 1884: mesures preventives". *Gimbernat*, XXI, p. 179-184.

MONFORTE i MARTINEZ, R. (1997): "El cólera a la vila de Ripoll". *Gimbernat*, XXVIII, p. 143-146.

MONTAÑA i BUCHACA, D.; PUJOL i ROS, J. (1992): "L'epidèmia de cólera de 1854 a Sant Boi de Lluçanés". *Gimbernat*, XVIII, p. 149-155

- MONTAÑA I BUCHAN, D. (1993): *L'epidèmia de còlera de 1854 al Berguedà*. Barcelona.
- OLEZA, J. de (1945): "El còlera de 1865 en Palma de Mallorca". *Boletín de Estadística Municipal de Palma*.
- OLIVER FOIX, A. (1982): *Las epidemias coléricas del siglo XIX en Vinaròs*. Vinaroz
- PELLICER i CARALT, M.; PERIS i ROIG, J.; PEDREROL i MAS, M. (1985): "Epidèmia de còlera al Vendrell a 1911". *Gimbernat*, III, p. 385-396.
- PLA ARBELORA, P. (1983): "El còlera en Concentaina en la primera mitad del siglo XIX. Aspectos Demográficos". *Anales de la Universidad de Alicante*, 77-87
- PONCE HERRERO, G. (1983): "Las epidemias de còlera morbo en Villena y Sax en el siglo XIX". *VII Congreso Nacional de Historia de la Medicina*.
- ROIG ESPERT, B.; SANZ GASCON, N. (1997): "Estudio del còlera de 1885 en Sueca". *Quaderns de Sueca*, vol. 12, 141-174.
- SABATÉ i BOSCH, J.M.; QUILEZ i MATA, J. (1995): "L'epidèmia de còlera a Tarragona l'any 1854-1855". *Gimbernat*, XXIV, p. 231-236
- SANCHIS BAYARRI, V. (1952): "Ferrán y la epidemia colérica de 1885 en Valencia". *Medicina Española*, XXVII, p. 298-315.
- SANCHO, E. (1885): "Crónica del còlera". *Revista Balear de Medicina, Farmacia y Veterinaria*
- SEBASTIÀ DOMINGO, E. (1972): "Transfondo social de la epidemia de còlera en Valencia, 1884-1885". *Actas del III Congreso Nacional de Historia de la Medicina*, vol. II, p. 535-544.
- TORRES FAUS, F.; FERNÁNDEZ ROS, J.M. (1981): "Las epidemias de còlera del siglo XIX en Carcaixent". *Economia agrària i Història Local. 1ª. Asemblea d'Història de La Ribera*, p. 427-440

6. Grip

- ARTIGUES i ARTIGAS, A. (1989): "Pandèmia de grip de 1918-19. Evolució en la premsa de Lleida i el seu registre civil". *Gimbernat* XII, p. 9-22
- BALAGUER BISQUERT, A. (1997): "La «cucaratxa» a Dènia, l'any 1918" en J. BERNABEU MESTRE; J. X. ESPLUGUES PELLICER; E. ROBLES GONZALEZ (eds.). *Higiene i salubritat en els municipis valencians (1813-1939)*. Benissa, Seminari d'Estudis sobre la Ciència/Institut d'Estudis Comarcals.
- BERNABEU MESTRE, J. (1991): *La ciutat davant el contagi. Alacant i la grip de 1918/19*. València, Conselleria de Sanitat i Consum.

- BERNABEU MESTRE, J. (1994): "Les societats urbanes davant les crisis epidèmiques. Alacant i l'epidèmia de grip de 1918" en H. CAPEL SÁEZ, J. M. LÓPEZ PIÑERO, J. PARDO TOMÁS (coords.). *Ciència e Ideologia en la ciutat. I Coloquio Interdepartamental (II)*. València : Generalitat Valenciana, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transport.
- BERNABEU MESTRE, J.; RAMOS SEGURA, J. R. (1995): "Malaltia, poder i control social: el desallotjament de la barriada alacantina de Les Províncies amb motiu de la grip de 1918", en C. PUIG-PLA et al. (coords.). *Actes de les III Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica*. Barcelona, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica.
- GALAN i URBANO, A. (1994): "L'epidèmia de grip de 1918 a la població de Sant Cugat del Vallés". *Gimbernat*, XXII, p. 129-135
- GRANERO i XIBERTA, X. (1984): " L'epidèmia de grip del 1918 a Barcelona". *Gimbernat*, I, p. 80-123
- CAPARROS, M.J. (1984): *La epidemia de gripe de 1918 en Alicante*, Alicante, Memoria de Licenciatura
- HERMS i BERENGUER, J. (1991): "L'epidèmia de grip de l'any 1918 a Avinyó (Bages). Segons les anotacions del metge Atilà Herms Jubany". *Gimbernat*, XV, p. 165-168
- LLUC I DUBON, F.D. (1991): *L'epidèmia de grip de l'any 1918 a les Illes Balears*. Palma
- MARTÍNEZ PONS, M. (1998): "Debate médico en torno a la epidemia de gripe de 1918 a través de la prensa médica valenciana" en J. CASTELLANOS GUERRERO et al. (coords). *La medicina en el siglo XX. Estudios históricos sobre medicina, sociedad y estado*. Málaga, Sociedad Española de Historia de la Medicina, p. 249-262
- MARTINEZ PONS, M. ; BARONA VILAR, C. (1996): "Repercusiones de la epidemia de gripe de 1918 sobre la mortalidad en la ciudad de Valencia" en J. L. BARONA i J. MICO (eds.). *Salut i malaltia en els municipis valencians*. València, Seminari d'Estudis sobre la Ciència.
- MASSONS i ESPLUGAS., J.M. (1984): "Una epidèmia gripal a Barcelona l'any 1580". *Gimbernat*, I, p. 148-154
- MONTAÑA i BUCHACA, D.; PUJOL i ROS, J. (1995): "L'epidèmia de grip de l'any 1918 a Igualada". *Gimbernat*, XXIV, p. 225-229
- MONTAÑA i BUCHACA, D.; PUJOL i ROS, J. (1999): "L'epidèmia de grip del 1918 al Principat d'Andorra". *Gimbernat*, XXX, p. 237-245
- RIBAS i PONTÍ, F. (1986): "Un romanço imprès a Barcelona sobre les causes de la grip del 1627". *Gimbernat*, VI, p. 311-317

RODRÍGUEZ OCAÑA, E. (1991): "La Grip a Barcelona: un greu problema esporàdic de Salut Pública. Epidèmies de 1889-90 i 1918-19" en A. ROCA ROSELL (coord.), *Cent Anys de Salut Pública a Barcelona*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona

SÁEZ i AGUELO, J.L.; ROMEU i MARÉ, M.; MONTAÑÉS i BONCOMPTE, M.D.; COLLADO i CUCÓ, A.; COLOMÉS i FIGUERA, L., (1992): "Anàlisi de la mortalitat al voltant de l'epidèmia gripal de 1918, en el municipi de Vandellòs-Hospitalet". *Gimbernat*, XVII, p. 343-350

SÁNCHEZ GOZALBO, A. (1919): *Contribución al estudio epidemiológico de la gripe de 1918 en al provincia de Castellón*. Tesis inédita de la Universidad Central (Madrid), Facultad de Medicina,

7. Altres malalties

ADSERÀ i GEBELLÍ, J.; ADSERÀ i GEBELLÍ, J.; ADSERÀ i MARTORELL, J (1985): "La epidemia de elefantiasis en la ciudad de Reus el año 1825". *Gimbernat* III, p. 15-33

BAGUENA CERVELLERA, M. J. (1996): "Aspectos de la lucha contra la difteria en la Valencia de finales del siglo XIX". *Médicos*, vol. 47, 15-16.

BALLESTER AÑON, R. (1976): "La fiebre tifoidea en la sociedad valenciana del siglo XIX". *Actas del 1er Congreso de Historia del País Valenciano*, vol. IV, p. 219-230.

BERNABEU MESTRE, J.; BALLESTER ARTIGUES, T. (2002): *La Ciutat del dolor. Metàfores, estigma i exclusió social en la lluita contra la lepra: Fontilles, 1901-1932*. Teulada, Ajuntament de Teulada/Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta.

CONTRERAS MAS, A.; ROSSELLÓ VAQUER, R. (1993): "Los reconocimientos de leprosos en la Mallorca bajomedieval". *Revista de leprologia*, 19-3, p. 249-258

FAJARNÉS TUR, E. (1930): "La lepra en Mallorca en el siglo XVII". *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, vol. XXIII.

GUASC, Francesc (1807): *Memoria sobre la epidemia de calenturas gástricas y verminosas que ha reynado en la villa de Villarrodona en el verano de MDCCCV*. Barcelona, en la oficina de Manuel Texero

RAMON i VIDAL, J. (1996): *Subministrament d'aigua i tifus a Barcelona (1914-1915)*. Barcelona, Rafael Dalmau

ROIG i GARCIA, J.; MERINO i PALOMAR, P. (1986): "Mortalitat per xarampió a la ciutat de Tarragona, anys 1871-1900". *Gimbernat*, V, p. 341-346